

10. Genomika 2.

1. Microarray technikák és bioinformatikai vonatkozásaik
 - ◆ Microarrayek és típusaik
 - ◆ Korrelált génexpresszió mint a funkcionális genomika eszköze
2. Kombinált megközelítés a funkcionális genomikában
3. Genomikai adatbázisok
 - ◆ DIP, KEGG, SNP

Microarray technikák és bioinformatikai vonatkozásaik

Microarrayek és típusaik

- **Microarray** (v. chip): kisméretű üveg- v. műanyag lap, melyre négyzetrács szerinti elrendezésben biológiai mintákat visznek föl, minden pontba más. A vizsgált biológiai anyagot ezzel hozzák kölcsönhatásba, és valamilyen módon detektálják, mely pontokban jött létre kölcsönhatás.
- Típusai:
 - ◆ DNS microarray (oligonukleotid vagy cDNS)
 - ◆ Peptid v. fehérje microarray
 - ◆ Élő sejtek microarray-en (pl. élesztőtényészetek)

DNS microarray-ek

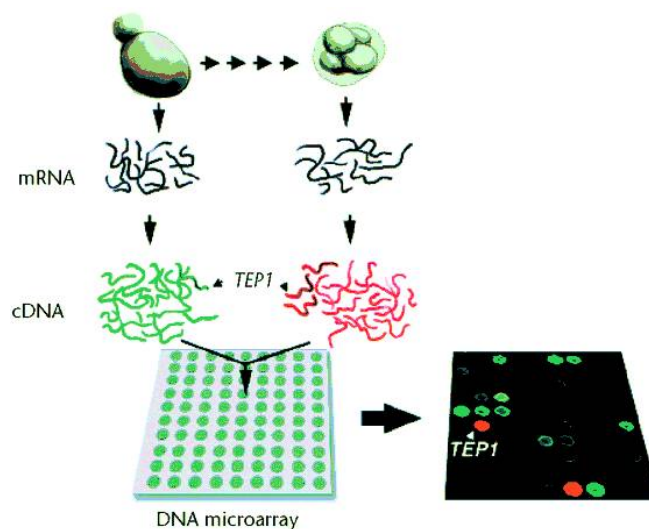
- Készítésük: az egyes DNS-darabokat robot helyezi el a megfelelő helyekre, vagy helyben szintetizálják őket
- Nagy sűrűségűek: egy 1x1 cm méretű lemezkén több százezer pontban helyezkedhetnek el a különböző DNS-ek
- Elhelyezhető rá pl. nagyszámú különböző gén cDNS-e, pl. az élesztő mind a 6000 génje egyetlen lemezkén
- Alkalmazás: a fluoreszcensen jelölt vizsgált mintát (pl. cDNS-állomány) hibridizáltatni próbáljuk a microarray-en lévő DNS-ekkel. A nem hibridizáltakat lemoszuk, fluoreszcencia detektorral leolvassuk, mely pontokban történt hibridizáció

A DNS microarray-ek alkalmazásai

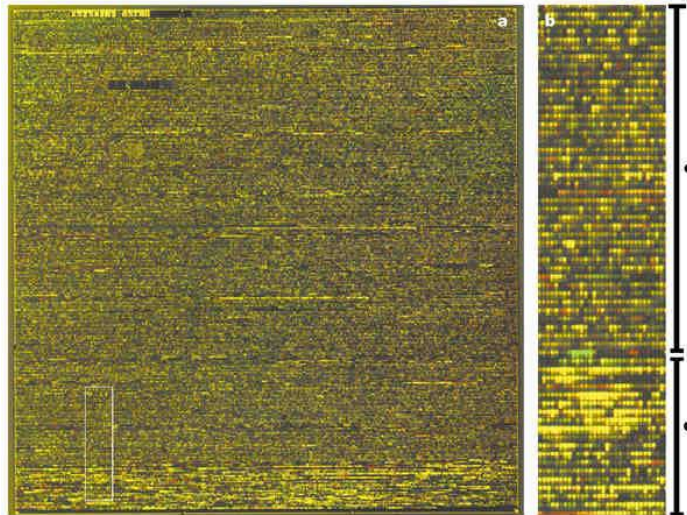
- A globális génexpresszió megfigyelése
- "Ujjlenyomat" készítése: az arrayre felvitt gének ismerete nélkül is detektálhatjuk a génexpresszióban beálló változásokat
- A teljes genomot feldarabolva, genetikai különbségeket detektálhatunk
- stb.

Génexpresszió megfigyelése DNS microarray-ekkel

- Alapfeltevés: az mRNS-szint jellemzi az adott gén expressziós szintjét és az adott fehérje mennyiségét is (nem teljesen igaz, de jó közelítés)
- A sejt különböző állapotokban (pl. sejtciklus különböző fázisai, ill. más-más környezet, tápanyagkészlet, stb.) vehetünk mRNS-mintát és microarray segítségével jellemezhetjük az egyes gének expressziós szintjét.
- Pl. két különböző állapot összehasonlító vizsgálata:

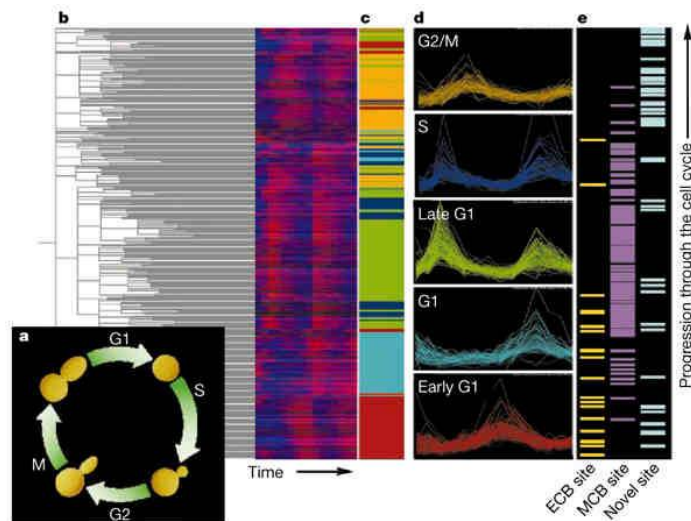
- ◆ Kétféle élesztősejt: vegetatív, ill. spóráképző állapotú
 - ◆ mindkettőből kivonjuk a teljes mRNS-t, reverz transzkriptázzal cDNS-t készítünk
 - ◆ Az egyik mintát pirosan, a másik mintát zölden fluoreszkáló jelöléssel látjuk el
 - ◆ A kettő keverékét felvisszük a microarray-re, amely az összes élesztőgén mintáját tartalmazza. A nem hibridizáltakat lemoszuk
 - ◆ Fluoreszcenciadetektorral leolvassuk, melyik pontra milyen mértékben kötődött a pirossal, ill. a zölddel jelölt DNS.
 - ◆ Ebből a kétféle állapotban expresszálandó gének azonosíthatóak
- A valóságos microarray képe (kinagyított részletekkel):

Korrelált génextpresszió mint a funkcionális genomika eszköze

- Az ugyanolyan körülmények között mindig együtt, azonos mintázat szerint expresszálandó gének között funkcionális kapcsolat valószínűsíthető
- Bioinformatika újabb feladata: a microarray-adatok elemzése, kiértékelése

Génextpressziós profilok az élesztő sejtciklusának egyes fázisaiban

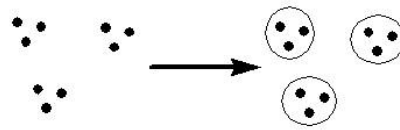

- Élesztősejteket szinkronizáltak (sejtciklusukat (a))
- Két ciklus során tízpercenként (18 alkalommal) vettek mintát a sejtekből, melyek mRNS-állományából cDNS-t készítették
- Ezeket az összes (6000) élesztőgént tartalmazó microarrayekkel hibridizáltatták, így minden gén expressziós szintjét megmérték
- A 6000-ből 409 gén mutatott jelentős ingadozást az expressziós szintben, ezeket vizsgálták tovább
- A 409 gént klaszterezték (csoportosították) az időbeli expressziós mintázataik (ezek korrelációi) szerint (b: piros: nagy expresszió, kék: kis expresszió). A fastruktúra (dendrogram) ezt a hierarchikus csoportosítást mutatja
- Időbeli expressziós viselkedésük (d) szerint a 409 gént 5 nagy csoportba sorolták (c)

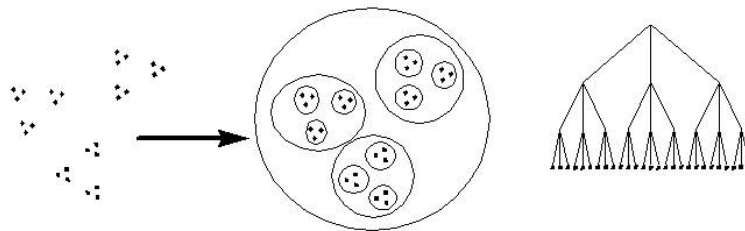
- (e: bizonyos gének helye a dendrogramban, most nem érdekes)

Az expressziós adatok klaszteranalízise

- Legfontosabb elemző eljárás
- Klaszterezés: egy halmaz elemeit egymáshoz való közelségük alapján csoportokba soroljuk. Lehet egyszerű vagy hierarchikus:

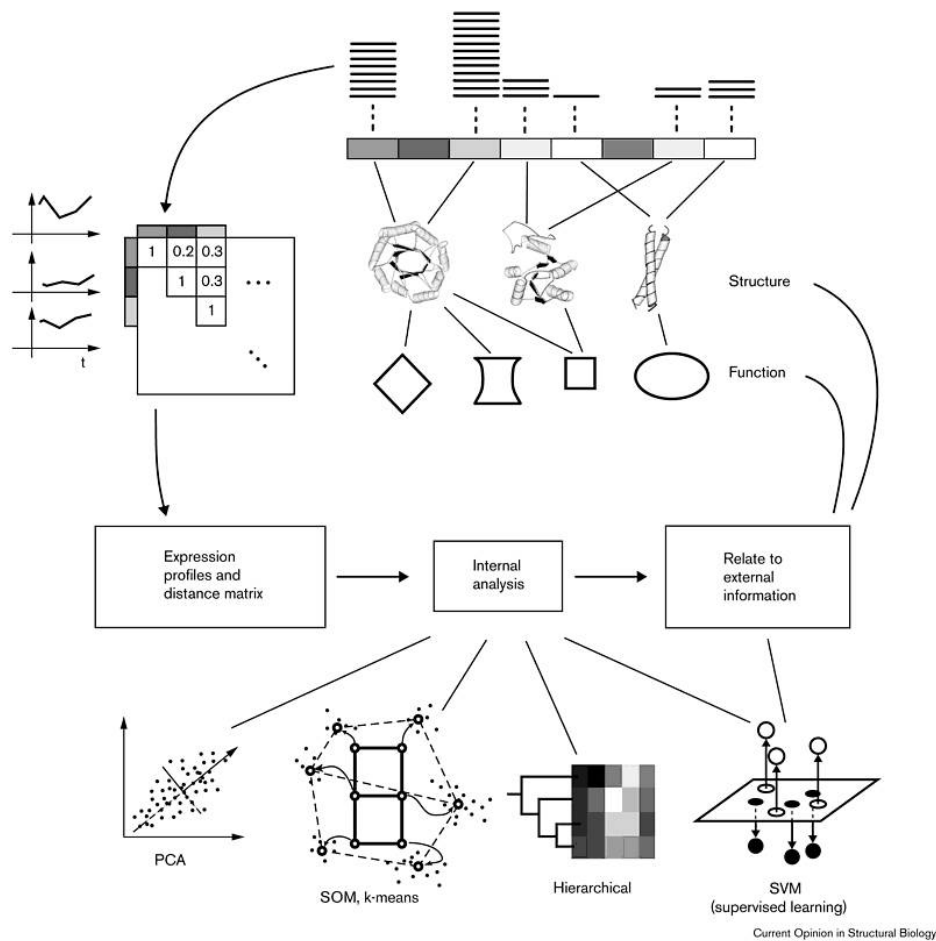
Egyszerű klaszterezés

Hierarchikus klaszterezés

- Sokféle módszer, algoritmus

Egyéb elemző eljárások

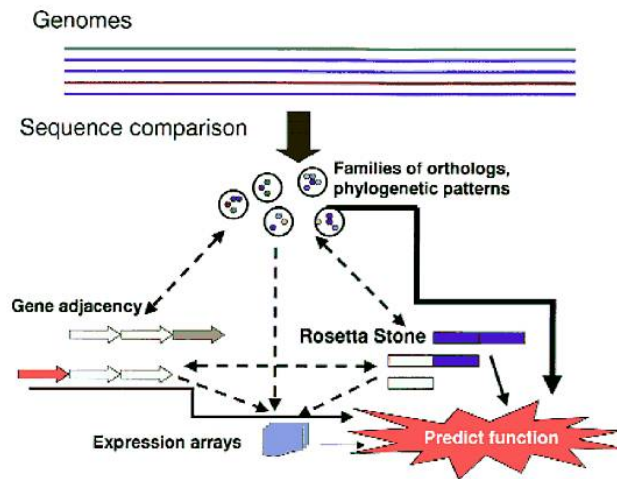
- **Belső elemzés:** csak magukat az expressziós adatok elemezzük, máshonnan származó funkcionális v. szerkezeti

információ felhasználása nélkül

- ◆ Főkomponens–analízis (principal component analysis, PCA)
- ◆ Egyszerű klaszterezési eljárások (SOM, k–means)
- ◆ Hierarchikus klaszterezés
- **Külső elemzés:** Az expressziós adatokat összefüggésbe hozza funkcionális vagy szerkezeti információval
 - ◆ SVM (support vector machine): matematikai eljárás, a megadott funkcionális kategóriák szerint igyekszik szétválogatni az expressziós adatokat
- Kiforratlan eljárások, sok nyitott kérdés (pl. nem világos, mi a jó funkcionális csoportosítás)

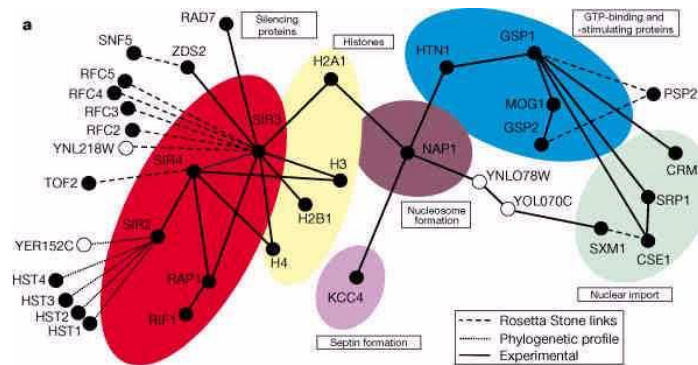
Kombinált megközelítés a funkcionális genomikában

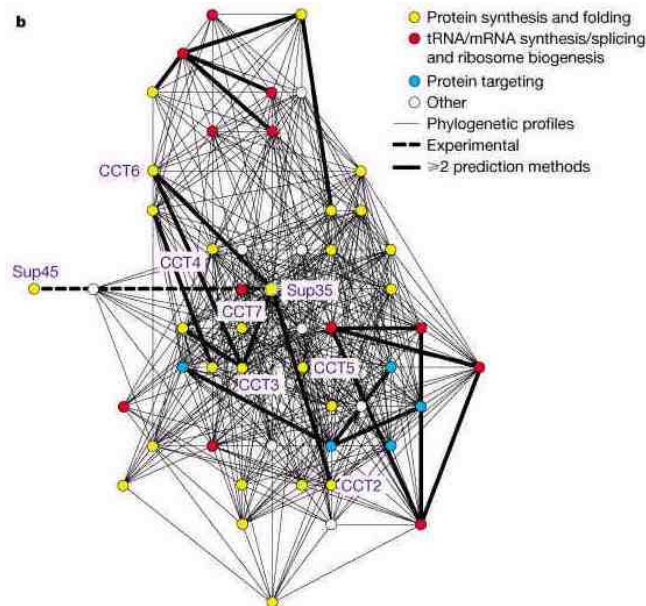
Az *in silico* funkcionális genomikai módszerek és a korrelált génextpressziós adatok kombinálása a legeredményesebb.

A nyílak vonalvastagságai a módszer megbízhatóságával arányosak (legmegbízhatóbb a filogenetikai profilok módszere, legkevésbé a korrelált expresszió)

Pl. az élesztőre elvégezve, a következő típusú eredmények adódtak:

Sok a bizonytalanság, kísérleti megerősítés szükséges

Genomikai adatbázisok

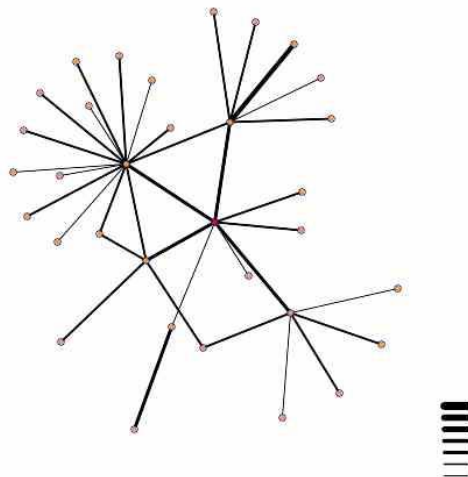
Az új módszerek (teljes genomok szekvenálása, microarray módszerek, proteomika) újfajta adatbázisok létrehozását teszik lehetővé.

DIP: Database of Interacting Proteins (a kölcsönható fehérjék adatbázisa)

- Egymással kölcsönhatásba lépő (egymást kötő) fehérjékről gyűjt adatokat, kísérleti eredmények alapján
- Kb. 6200 fehérjéről kb. 11 000 kölcsönhatást ír le
- Egy kölcsönhatás adatai: egyik fehérje, másik fehérje, kölcsönható régiók, kísérleti módszerek, disszociációs állandó, irodalmi hivatkozások.

Példa.

- A kölcsönhatás-hálózatokat gráffal is szemlélteti (a csomópontok kattinthatóak). Pl.:

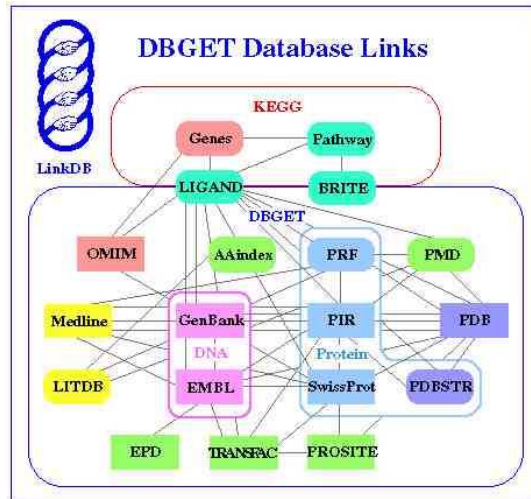
- Felhasználása: a meglévő adatok tárolása mellett új kölcsönhatások megsejtésére is felhasználható

KEGG: Kyoto Encyclopaedia of Genes and Genomes

Céljai:

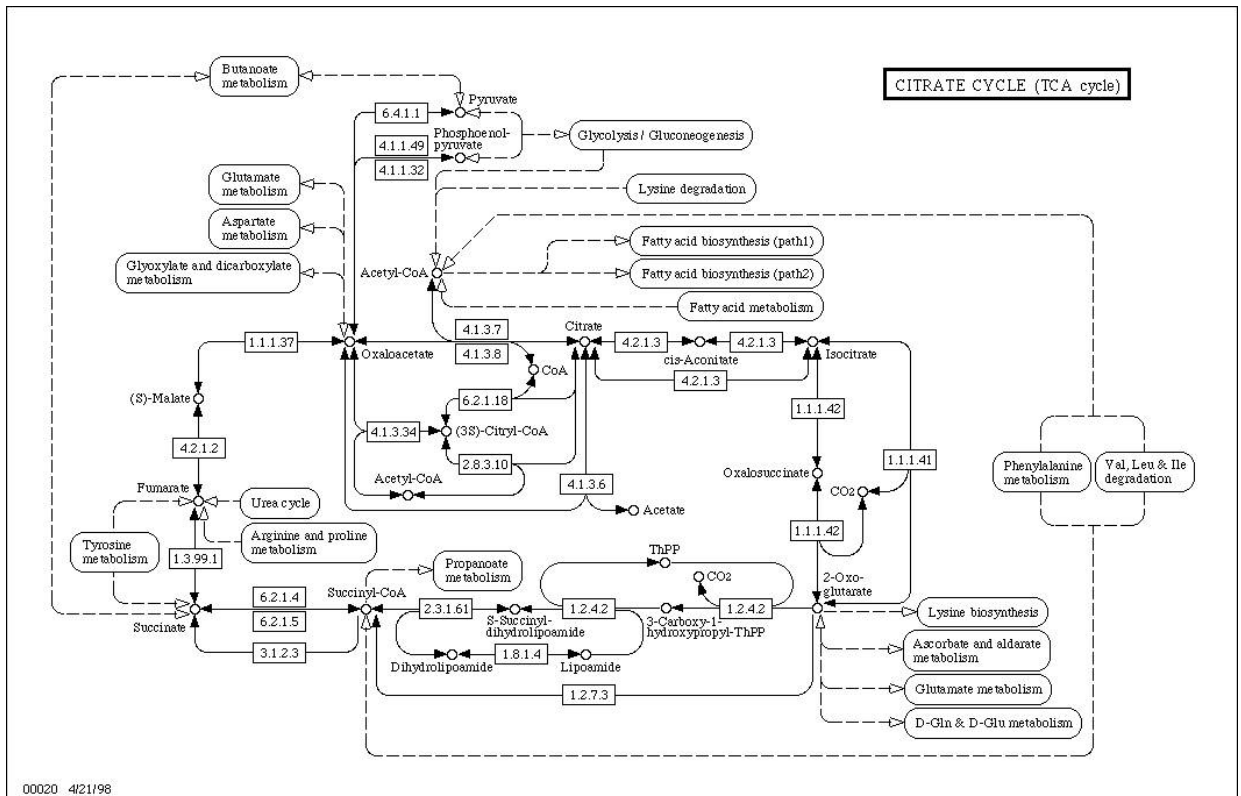
- Számítógépesíteni a jelenlegi molekuláris és sejtbiológiai ismereteket, adatbázisban tárolva az egymással kölcsönható, anyagcsere- vagy jelátviteli útvonalhálózatokat és szereplőiket → PATHWAY adatbázis
- Katalógusokat fenntartani az ismert teljes genommal rendelkező élőlények génjeit, s a géntermékeket összekapcsolni a megfelelő útvonalhálózat-komponenssel → GENES adatbázis
- Adatbázisba foglalni az élő sejtekben előforduló összes kémiai vegyületet, és ezeket összekapcsolni a megfelelő útvonalhálózat-komponenssel → LIGAND adatbázis
- Új bioinformatikai módszerek kidolgozása a funkcionális genomika céljaira: útvonal-összehasonlítás, útvonal-rekonstrukció, útvonaltervezés

Séma:

A KEGG a japán DBLINK (GENOMENET) adatbázisrendszerbe illeszkedik be.

- PATHWAYS: anyagcsere- és jelátviteli útvonalhálózatokat tartalmaz, pl. a citromsavciklus ebben:

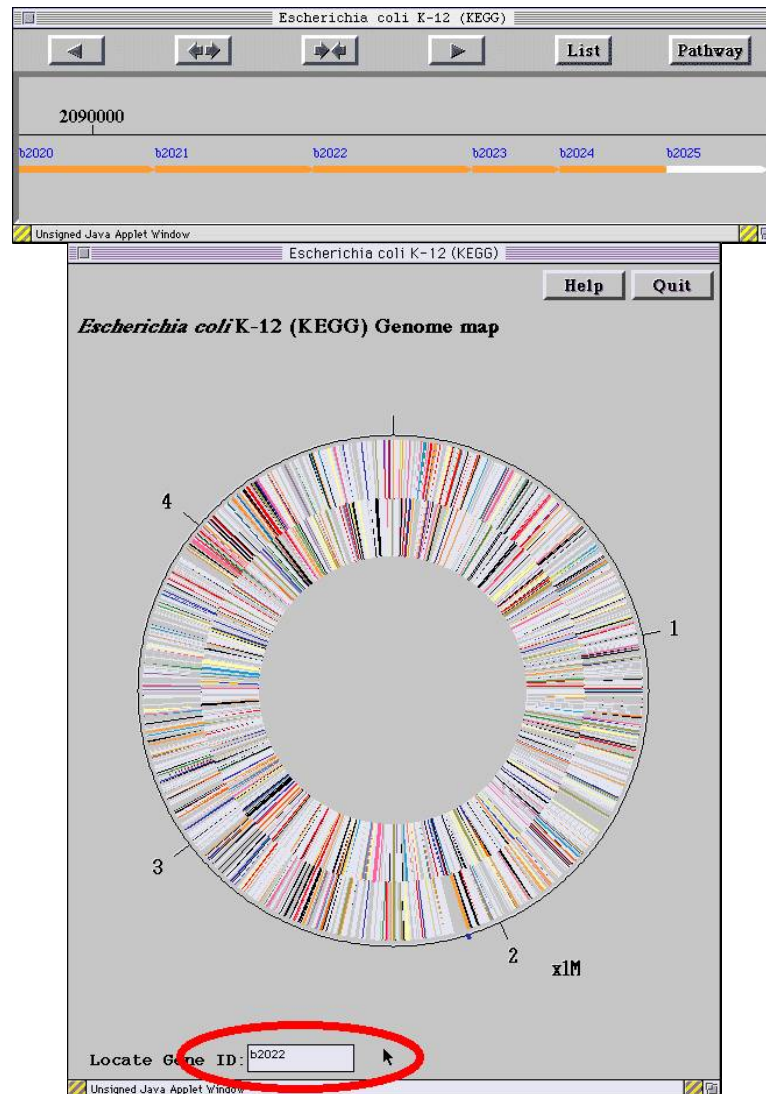

Minden komponens (enzim, vegyület) kattintható, mire előjön a megfelelő bejegyzés a LIGAND adatbázisból

- GENES: a meglévő teljes genomok génjei, ortológ csoportokba szervezve, hozzárendelve az útvonalakhoz. Összekapcsolva a GENOMES adatbázissal.
- LIGAND: kismolekulák, pl. enzimszubsztrátok, valamint enzimek adatbázisa, megadja a hozzájuk tartozó reakciókat, útvonalelemeket, az enzimekhez a géneket a GENES adatbázisban megadva
- BRITE: fehérje–fehérje kölcsönhatások

Használat:

- útvonalak felől elindulva megkereshetjük az adott útvonalhoz tartozó géneket
- gének felől elindulva az útvonalakat

- Műveletek útvonalakkal:

- ◆ *Útvonal–rekonstrukció:* az útvonalhálózat összeállítása az egyes elemek közötti páronkénti kapcsolatokból. Ennek során fény derül az esetlegesen hiányzó elemekre, ami új gének felfedezéséhez, ill. eddig ismeretlen funkciójú gének funkciójának megjósolásához vezethet el.
- ◆ *Útvonalak összehasonlítása:* a különböző fajok útvonal–hálózatainak egymásra illesztése alapján megtalálhatóak az azonosságok és a különbségek, evolúciós események tárhatóak fel.
- ◆ *Útvonalak elemzése:* az útvonalak alapján számos új információ nyerhető, pl. génduplikációk ismerhetőek fel, következtetni lehet a génexpresszió szabályozására (pl. egy operonban elhelyezkedő géneknek az útvonalhálózatban elfoglalt helye alapján, stb.)
- ◆ *Új útvonalak tervezése:* Összehasonlítások és elemzések alapján, átlátva az egész útvonalhálózatot, lehetőség nyílik arra, hogy a hálózatot valamilyen célnak megfelelően módosítsuk, pl. egy hatékonyabb növényvédőszer vagy kevesebb mellékhatással bíró gyógyszer létrehozása érdekében.

Más, hasonló adatbázisok

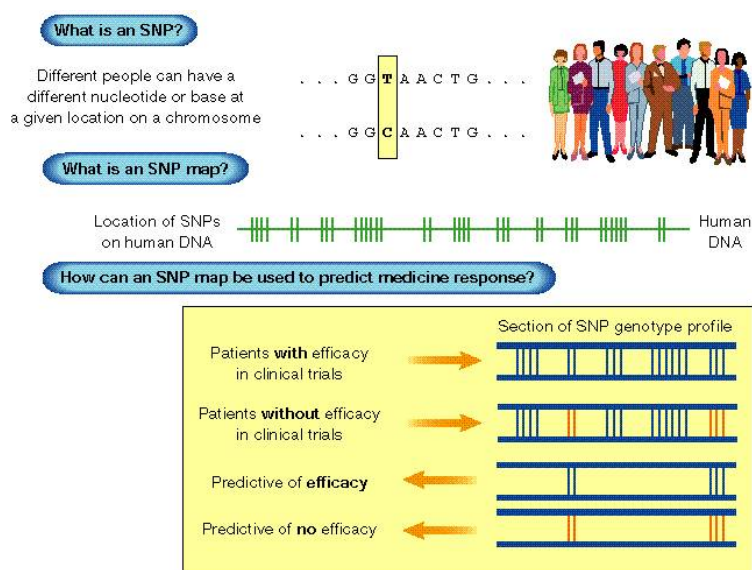
- A KEGG–hez nagyon hasonló a WIT (What Is There) adatbázis
- Organizmusokra specifikus, részletesebb adatbázisok, pl. EcoCyc (E. coli), stb.

SNP: Single Nucleotide Polymorphisms (egynukleotidos polimorfizmusok adatbázisai)

- A humán genomról van szó
 - SNP: olyan pozíció a genomban, amelyen nemkonzerválódott nukleotid van. Az 1%–nál ritkábban előforduló változatokat *mutációknak* nevezzük, ha ennél gyakoribb változatok vannak, akkor *polimorfizmusról* beszélünk.
 - [SNP konzorcium](#): kutatók és cégek társulása, az emberi genom SNP–inek felderítésére
 - Emberi genomban becslés szerint 3 millió SNP hely van, ebből ma kb. 1 250 000 ismert (SNP adatbázisban).
- [Példa](#)

Jelentősége

- Betegségre való hajlam, ill. gyógyszerre való fogékonyság/érzékenység detektálása

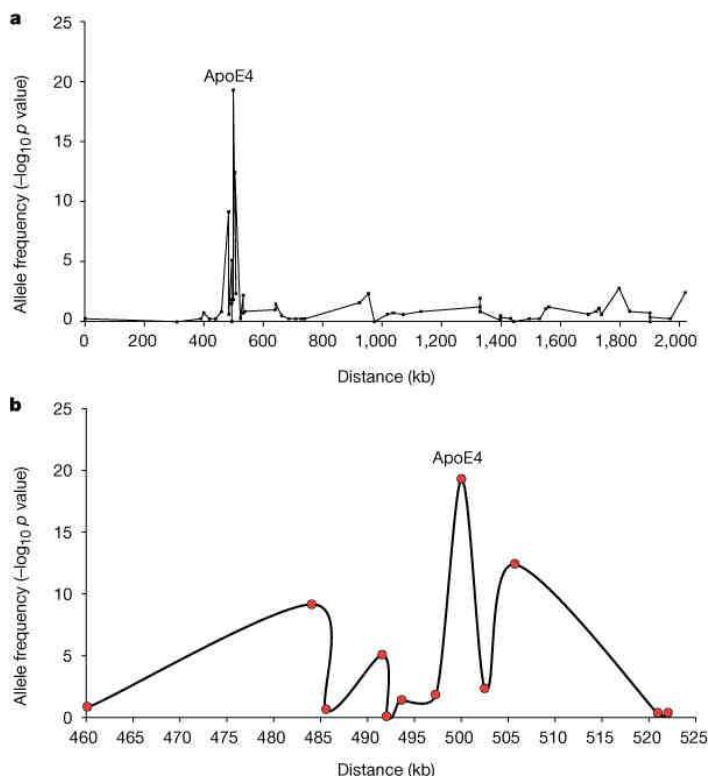
A beteg/fogékony/érzékeny emberekben egyes SNP–helyeken bizonyos allélek gyakorisága eltérhet a normális emberektől, ennek alapján genetikai teszttel a beteg/fogékony/érzékeny emberek bizonyos valószínűséggel azonosíthatóak

- Betegségért, ill. gyógyszerre való fogékonyságért/érzékenységért felelős gén feltérképezése: *Linkage disequilibrium mapping*

Linkage disequilibrium mapping

- **Linkage disequilibrium (LD)** ("a kapcsoltság egyensúlytalansága"): azt mondjuk, hogy egy kromoszómán lévő két markerpozíció között *linkage disequilibrium* áll fenn, ha a két pozíción található alléleket tekintve bizonyos allélkombináció gyakorisága eltér az egyes allélek gyakoriságának szorzatától.
Példa: két SNP pozíció, mindkettőn 50–50% gyakorisággal A, ill. G van, de a kettőt nézve AG együtt fordul elő az esetek 40%–ában, 25% helyett. (Ha nincs LD a két pozíció között, akkor az AG kombinációnak $50\% \times 50\% = 25\%$ gyakorisággal kell előfordulnia.)
- Az LD oka: amikor az egyik helyen mutációként kialakul az egyik változat, a másik helyen egy meghatározott változat van, így ez a kombináció rögződik.
- A generációk egymásutánjában a két pozíció közötti rekombinációk miatt a kapcsolat az idő előrehaladtával egyre inkább felazul, az allélkombináció gyakorisága közeledik az egyensúlyi értékhez (a két allélgyakoriság szorzatához)
- A két pozíció közötti rekombináció valószínűsége növekszik a pozíciók távolságának növekedésével, ezért az LD mértéke a távolság növekedésével csökken

- **Következmény:** Betegséget, ill. gyógyszerre való fogékonyságot/érzékenységet okozó (mutáns) gén közelében (ha a mutáció nem nagyon régi eredetű) az SNP pozíciókban megfigyelhető allélgyakoriságok eltérnek a normális embereknél megfigyelhető gyakoriságoktól, a mutáció és az SNP hely közötti LD miatt!
- Az LD mértéke: valamely SNP allél gyakorisága a beteg/érzékeny/fogékony emberekben mínusz ugyanez a normális emberekben.
- Mivel az LD mértéke nő a két pozíció közötti távolság csökkenésével, sok SNP adatait felhasználva a betegséget/fogékonyságot/érzékenységet okozó gén helye a kromoszómán behatárolható

Az Alzheimer-kórrért felelős egyik gén behatárolása LD térképezéssel

- Minél sűrűbben helyezkednek el az SNP-k, annál jobb felbontással határolhatjuk be a keresett géneket.